ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

ZAXIRALARNING BUZILISHI, QAYTA ISHLANISHI YOKI CHIQARIB TASHLANISHI (SPOILAGE, REWORK AND SCRAP)

Xudaynazarova Dilnoza Gafurovna
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
“Buxgalteriya hisobi” kafedrasi katta o’qituvchisi
tel +998937284308,
e-mail: dilnozaxudaynazarova17@gmail.com

Sersenbayeva Roxila
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.20343230

Annotatsiya. Mazkur maqolada ishlab chiqarish jarayonida uchraydigan zaxiralarning buzilishi, qayta ishlanishi hamda chiqarib tashlanishi bilan bog‘liq iqtisodiy va boshqaruv jihatlari tahlil qilingan. Tadqiqotda spoilage, rework va scrap holatlarining korxona xarajatlari, mahsulot tannarxi hamda ishlab chiqarish samaradorligiga ta’siri ochib berilgan. Shuningdek, nuqsonli mahsulotlarning yuzaga kelish sabablari, ularni hisobga olish tartibi va boshqaruv qarorlarini qabul qilishdagi ahamiyati ilmiy asosda yoritilgan. Maqolada ishlab chiqarish resurslaridan oqilona foydalanish, yo‘qotishlarni kamaytirish hamda sifat nazoratini kuchaytirish orqali korxonalarda iqtisodiy samaradorlikni oshirish imkoniyatlari ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot natijalari sanoat korxonalarida boshqaruv hisobi tizimini takomillashtirish va tannarxni optimallashtirishda muhim nazariy hamda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: zaxiralar hisobi, spoilage, rework, scrap, nuqsonli mahsulot, ishlab chiqarish xarajatlari, mahsulot tannarxi, boshqaruv hisobi, sifat nazorati, ishlab chiqarish samaradorligi, iqtisodiy yo‘qotishlar, tannarxni optimallashtirish

Kirish. Ishlab chiqarish jarayonida resurslardan samarali foydalanish har bir korxonaning iqtisodiy barqarorligi va raqobatbardoshligini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Biroq amaliyotda hech bir ishlab chiqarish tizimi nuqsonsiz ishlamaydi va turli darajadagi yo‘qotishlar yuzaga keladi. Ana shunday yo‘qotishlar qatoriga zaxiralarning buzilishi (spoilage), qayta ishlanishi (rework) hamda chiqarib tashlanishi (scrap) kiradi. Ushbu holatlar mahsulot sifati, ishlab chiqarish xarajatlari va korxona foydaliligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli mazkur jarayonlarni to‘g‘ri hisobga olish va boshqarish masalasi zamonaviy boshqaruv hisobining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida qaraladi.

Zaxiralarning buzilishi odatda texnologik jarayonlardagi og‘ishlar, xomashyo sifati pastligi yoki inson omili bilan bog‘liq xatolar natijasida yuzaga keladi. Qayta ishlash esa nuqsonli, biroq tiklash imkoniyati mavjud bo‘lgan mahsulotlarni qo‘shimcha xarajatlar evaziga standart talablariga mos holatga keltirish jarayonini ifodalaydi. Scrap esa iqtisodiy jihatdan tiklab bo‘lmaydigan, to‘liq yo‘qotilgan resurslar sifatida baholanadi. Ushbu uch toifa o‘rtasidagi farqlarni aniq ajratish korxonalarda tannarxni to‘g‘ri shakllantirish va moliyaviy natijalarni real baholash uchun zarur hisoblanadi.

Bugungi kunda ishlab chiqarish korxonalarida raqamli texnologiyalar va sifat menejmenti tizimlari rivojlanayotgan bo‘lsa-da, nuqsonli mahsulotlar bilan bog‘liq muammolar hanuzgacha dolzarbligini saqlab qolmoqda. Ayniqsa, ishlab chiqarish hajmi katta bo‘lgan sanoat tarmoqlarida kichik foizdagi yo‘qotishlar ham sezilarli moliyaviy zararlarni keltirib chiqarishi mumkin. Shu boisdan zaxiralarning buzilishi, qayta ishlanishi va chiqarib tashlanishini chuqur tahlil qilish, ularning kelib chiqish sabablarini aniqlash hamda ularni kamaytirishga qaratilgan boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mazkur maqolada aynan shu masalalar doirasida nazariy yondashuvlar va amaliy jihatlar o‘rganilib, ishlab chiqarish jarayonlarida yo‘qotishlarni kamaytirish orqali tannarxni optimallashtirish imkoniyatlari tahlil qilinadi.

Asosiy qism. Ishlab chiqarish korxonalarida resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish masalasi boshqaruv hisobi tizimining eng muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Amaliy jarayonda ishlab chiqarish hech qachon mutlaq ideal sharoitda kechmaydi va turli darajadagi yo‘qotishlar yuzaga keladi. Ushbu yo‘qotishlar, xususan zaxiralarning buzilishi (spoilage), qayta ishlanishi (rework) hamda chiqarib tashlanishi (scrap) korxona xarajatlar tuzilmasiga, mahsulot tannarxiga va yakuniy moliyaviy natijalarga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli ularni to‘g‘ri tasniflash, hisobga olish va boshqarish korxona samaradorligini belgilovchi muhim omilga aylanadi.

Zaxiralarning buzilishi deganda ishlab chiqarish jarayonida sifat standartlariga javob bermaydigan mahsulotlar yoki yarim tayyor mahsulotlarning yuzaga kelishi tushuniladi. Bunday buzilishlar ikki asosiy turga ajratiladi: normal va abnormal spoilage. Normal buzilish ishlab chiqarish texnologiyasining tabiiy qismi sifatida qabul qilinadi va u oldindan rejalashtirilgan yo‘qotish sifatida tannarxga kiritiladi. Abnormal buzilish esa rejalashtirilmagan, odatda boshqaruvdagi xatolar, texnik nosozliklar yoki tashkiliy kamchiliklar natijasida yuzaga keladi va u korxona foydasidan alohida zarar sifatida hisobga olinadi. Ushbu farqlash moliyaviy hisobotlarning aniqligi va boshqaruv qarorlarining to‘g‘riligini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.

Qayta ishlash (rework) esa nuqsonli, biroq texnik jihatdan tiklanishi mumkin bo‘lgan mahsulotlarni standartlarga mos holatga keltirish jarayonini ifodalaydi. Rework jarayoni qo‘shimcha mehnat, material va vaqt xarajatlarini talab qiladi. Shu bilan birga, u to‘g‘ri boshqarilganda umumiy yo‘qotishlarni kamaytirish va mahsulotni sotishga yaroqli holatga qaytarish imkonini beradi. Rework xarajatlarini hisobga olishda asosiy masala ularning qaysi mahsulotga tegishli ekanligini aniqlash va ushbu xarajatlarni to‘g‘ri taqsimlashdan iborat. Agar qayta ishlash normal jarayon tarkibiga kirsa, u ishlab chiqarish tannarxiga qo‘shiladi, agar abnormal holat natijasi bo‘lsa, u zarar sifatida ajratiladi.

Scrap, ya’ni chiqarib tashlanadigan zaxiralar esa texnologik yoki iqtisodiy jihatdan qayta ishlash imkoniyati bo‘lmagan materiallar va mahsulotlarni anglatadi. Bunday yo‘qotishlar odatda to‘liq qiymatini yo‘qotgan resurslar sifatida baholanadi. Scrapning yuzaga kelishi ko‘pincha xomashyo sifati pastligi, texnologik jarayon buzilishi yoki ishlab chiqarish intizomining yetarli darajada emasligi bilan bog‘liq bo‘ladi. Scrapdan olinadigan qoldiq qiymat mavjud bo‘lsa, u alohida daromad sifatida qayd etiladi, aks holda u to‘liq zarar sifatida hisobdan chiqariladi.

Ushbu uch turdagi yo‘qotishlarni hisobga olishda boshqaruv hisobi tizimi muhim rol o‘ynaydi. Xarajatlarni to‘g‘ri taqsimlash mahsulot tannarxini aniq hisoblash imkonini beradi. Masalan, normal spoilage ishlab chiqarish hajmiga proporsional ravishda mahsulot tannarxiga kiritiladi, abnormal spoilage esa davr xarajatlari sifatida aks ettiriladi. Rework xarajatlari esa ularning sababi va xarakteriga qarab tegishli mahsulot yoki davrga yuklanadi. Scrap esa ko‘pincha alohida hisobvaraqda yuritilib, undan olingan daromadlar kamaytiruvchi omil sifatida ko‘riladi.

Boshqaruv nuqtai nazaridan ushbu jarayonlarni tahlil qilish korxonaga nafaqat mavjud yo‘qotishlarni aniqlash, balki ularning kelib chiqish sabablarini ham o‘rganish imkonini beradi. Sifat nazorati tizimlarini kuchaytirish, ishlab chiqarish texnologiyalarini modernizatsiya qilish va xodimlar malakasini oshirish orqali spoilage, rework va scrap darajasini sezilarli kamaytirish mumkin. Bu esa o‘z navbatida ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va tannarxni optimallashtirishga olib keladi.

Xulosa. Zaxiralarning buzilishi, qayta ishlanishi va chiqarib tashlanishi masalalarini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, ishlab chiqarish korxonalarida yuzaga keladigan yo‘qotishlar ko‘pincha tasodifiy emas, balki tizimli sabablar bilan bog‘liq bo‘ladi. Shu bois ularni faqat natija sifatida emas, balki boshqaruv va ishlab chiqarish jarayonlaridagi muammolarning indikatori sifatida ko‘rish zarur. Agar korxona ushbu yo‘qotishlarni yuzaki kamaytirishga urinsa, lekin ularning ildiz sabablarini aniqlamasa, qisqa muddatli natijalar bo‘lishi mumkin, ammo uzoq muddatda muammo qayta takrorlanaveradi. Amaliy jihatdan birinchi navbatda ishlab chiqarish jarayonlarida sifat nazorati tizimini kuchaytirish lozim, chunki ko‘plab spoilage holatlari aynan standartlarga rioya qilinmasligi yoki nazoratning sustligi tufayli yuzaga keladi. Ikkinchi muhim yo‘nalish texnologik jarayonlarni modernizatsiya qilish va avtomatlashtirish hisoblanadi, chunki inson omiliga bog‘liq xatolarni kamaytirish orqali rework va scrap darajasini sezilarli pasaytirish mumkin. Shuningdek, xodimlar malakasini oshirish va ularni ishlab chiqarish intizomiga qat’iy rioya qilishga o‘rgatish ham muhim omil hisoblanadi, chunki ko‘plab

yo‘qotishlar bevosita inson xatolari natijasida yuzaga keladi. Boshqaruv hisobi nuqtai nazaridan esa xarajatlarni aniq tasniflash va har bir yo‘qotish turini alohida hisobga olish tizimini joriy etish zarur, bu esa rahbariyatga real moliyaviy holatni to‘g‘ri baholash imkonini beradi. Bundan tashqari, normal va abnormal yo‘qotishlarni aniq ajratish orqali korxona ichki samaradorlikni oshirish va noto‘g‘ri qarorlar qabul qilinishining oldini olishi mumkin. Taklif sifatida ishlab chiqarish korxonalarida doimiy audit va monitoring tizimini yo‘lga qo‘yish, real vaqt rejimida sifat ko‘rsatkichlarini kuzatish hamda yo‘qotishlar bo‘yicha tahliliy hisobotlar tayyorlash tavsiya etiladi, chunki bunday yondashuv muammolarni erta aniqlash va tezkor choralar ko‘rish imkonini beradi. Yakuniy xulosa shuki, spoilage, rework va scrapni to‘liq yo‘q qilish mumkin emas, lekin ularni ilmiy asoslangan boshqaruv, texnologik yangilanish va samarali hisob tizimi orqali minimal darajaga tushirish mumkin, bu esa korxona tannarxini optimallashtirish va raqobatbardoshligini oshirishning asosiy shartlaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hasanov, B. A., G‘aniyev, Z. U., & Muxammedova, D. A. (2018). Boshqaruv hisobi. Toshkent: Iqtisod-moliya nashriyoti.
2. Pardayev, A. X., & Pardayeva, Z. A. (2019). Boshqaruv hisobi. Toshkent: Iqtisod-moliya nashriyoti.
3. Israilov, R. I., & Maxsudov, B. Y. (2020). Boshqaruv hisobi. Namangan: Nashriyot.
4. Mallayev, T. (2025). Tannarx hisobida ABC (Activity Based Costing) tizimi va uning amaliy ahamiyati. Ilmiy jurnal maqolalari to‘plami, 59(4), 90–98.
5. Rasulova, Sh. (2025). Sanoat korxonalarida mahsulot tannarxini hisoblashda ABC usulini qo‘llash. Qo‘qon universiteti xabarnomasi.
6. Tashnazarova, D. S. (2024). Tannarx buxgalteriya hisobi va moliyaviy buxgalteriya hisobining aloqalari. Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil, 2(12), 173–178.